

Związek temperamentu z zachowaniami agresywnymi
i zagrożeniem uzależnieniem od alkoholu
w świetle
regulacyjnej teorii temperamentu J. Strelaua:
Sprawozdanie z badań

Agnieszka Miklewska¹

Zakład Psychologii WSP, Częstochowa

Aleksandra Miklewska²

Wydział Pedagogiki i Psychologii UŚ, Katowice

THE RELATIONSHIP BETWEEN TEMPERAMENT
AND AGGRESSIVE BEHAVIOUR
AND THE THREAT OF DEPENDENCE ON ALCOHOL
IN THE LIGHT OF J. STRELAU'S REGULATORY THEORY OF TEMPERAMENT
A REPORT ON THE RESEARCH

Summary. The paper seeks to show the findings of a research on the relationship between temperament and aggressive behaviour and the threat of alcohol dependence, presented on the basis of J. Strelau's regulatory theory of temperament. The research was carried out in two separate and analogical groups of Katowice and Krakow university students. The following inventories were used for assessment: Formal Characterization of Behaviour (Pol. FCZ-KT) by Zawadzki and Strelau (1997), „A” Engs Questionnaire (1975), as adapted by Bałabuszko-Sławińska, „Moods and Whims” Questionnaire by Buss and Durkee (1957), the version adapted by Choynowski, Kosewski, Ostriańska and Wójcik (1967). The findings have proved that there is a relationship between emotional reactivity and various forms of aggression and the threat of alcohol dependence. Moreover, the results of the research point that the kinds of aggressive behaviour (especially, irritation, resentment and guilt) are connected with perseveration, whereas the threat of dependence is connected with briskness and sensory sensitivity. (*Translated by Jan Klos*).

WSTĘP

Coraz częściej spotykane przejawy nieprzystosowania społecznego skłaniają do podejmowania kolejnych prób wyjaśnienia tego zjawiska. Analiza różnych aspektów nieprzystosowania społecznego rodzi nadzieję na lepszą niż dotąd skuteczność działań profilaktycznych. Zależnością między temperamentem a zaburzeniami zachowania jako konsekwencją braku dopasowania jednostki do wymagań środowiska zajmowało się już wielu autorów, m.in. Lerner i in. (1986), Martin (1988), Thomas i Chess (1977 – za: Martin, 1988), Windle i Lerner (1986), Von Knorring, Oreland i Von Knorring (1987). Ciągłe jednak brakuje jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, na ile przejawy niedostosowania społecznego związane są z cechami osobowości, a szczególnie temperamentu. Choć na gruncie polskim podejmowano próby zmierzenia się z tym problemem (Gaś, 1980; Kosewski, 1977), ciągle jednak pojawiają się wątpliwości prowokujące kolejne poszukiwania. Być może określenie cech temperamentu sprzyjających zaistnieniu nieprzystosowania społecznego nasunie przypuszczenie, iż podobnie jak temperament jest ono w dużej mierze determinowane genetycznie. Choć jest to tylko hipoteza, to jednak informacje na temat temperamentalnych predyspozycji do zachowań antyspołecznych umożliwiłyby odpowiednie dopasowanie programów profilaktycznych i resocjalizacyjnych, np. uwzględnianie zapotrzebowania na stymulację.

W niniejszym artykule zaprezentowane będą wyniki badań dotyczących związku charakterystyki temperamentalnej z możliwością wystąpienia takich przejawów nieprzystosowania, jak zachowania agresywne i nadużywanie alkoholu oraz wiążące się z nim zagrożenie uzależnieniem.

Główne założenia Regulacyjnej Teorii Temperamentu (RTT) J. Strelaua

Badania zostały przeprowadzone na podstawie założeń zmodyfikowanej Regulacyjnej Teorii Temperamentu (RTT) Strelaua. Zgodnie z RTT temperament odnosi się do „[...]podstawowych, względnie stałych czasowo cech osobowości, które manifestują się w formalnej charakterystyce zachowania (parametrach energetycznych i czasowych). Cechy te występują we wczesnym dzieciństwie i są wspólne dla człowieka i zwierząt. Będąc

1 Adres do korespondencji: Zakład Psychologii WSP, ul. Jasnogórska 64, 42-200 Częstochowa, e-mail: amiklewska@wsp.zeto.czyst.pl.

2 Wydział Pedagogiki i Psychologii UŚ, ul. Grażyńskiego 53, p. 334, 40-126 Katowice, e-mail: miklew@polbox.com.

pierwotnie zdeterminowany przez wrodzone mechanizmy fizjologiczne, temperament podlega zmianom zachodzącym pod wpływem dojrzwania (i starzenia się) oraz niektórych czynników środowiskowych” (Strelau, 1993, s. 117 – za: Zawadzki, Strelau, 1997, s. 12). Zasadniczymi wymiarami temperamentu, odpowiedzialnymi za różnice indywidualne w charakterystyce energetycznej zachowania, są: reaktywność emocjonalna, wrażliwość sensoryczna, wytrzymałość i aktywność.

Reaktywność emocjonalna definiowana jest jako „tendencja jednostki do intensywnego reagowania na emotogenne bodźce, wyrażająca się w dużej wrażliwości emocjonalnej i małej odporności emocjonalnej” (Strelau, Zawadzki, 1993, s. 327 – za: Zawadzki, Strelau, 1997, s. 22). Zatem osoby o dużej reaktywności emocjonalnej charakteryzują się łatwością reagowania intensywnymi emocjami, dużą pobudliwością, a także obniżony poziom wykonania zadania w warunkach stresowych w związku z małą odpornością emocjonalną.

Wrażliwość sensoryczna jest definiowana jako „zdolność do reagowania na bodźce sensoryczne o niskiej wartości stymulacyjnej”, zaś wytrzymałość – jako „zdolność do adekwatnego reagowania na sytuacje wymagające długotrwałego lub bardzo stymulacyjnego działania oraz zdolność do działania w warunkach silnej stymulacji zewnętrznej” (Strelau, Zawadzki, 1993, s. 327 – za: Zawadzki, Strelau, 1997, s. 22).

Z kolei aktywność jest cechą temperamentu przejawiającą się w ilości i zakresie podejmowanych działań o określonej wartości symulacyjnej. Jest więc podstawowym regulatorem stymulacji i może stanowić jej bezpośrednie lub pośrednie źródło (Strelau, 1992a). Strelau uważa, że aktywność może być traktowana jako bezpośrednie źródło stymulacji, gdyż z każdą czynnością wiąże się ładunek emocjonalny i stopień trudności samego zadania, a ponadto w przypadku aktywności ruchowej dochodzi do pobudzenia układu nerwowego. Aktywność rozumiana jako pośrednie źródło stymulacji jest w pewnym sensie jej „organizatorem”. Poprzez własne działanie (m.in. zachowania agresywne i picie alkoholu) jednostka poszukuje lub unika stymulacji (1992a).

W celu opisanu aspektu czasowego zachowania wyodrębniono: ruchliwość, szybkość, tempo, powtarzanie i utrzymywanie (Zawadzki, Strelau, 1995). Jednak szczegółowa analiza tych właściwości wskazała na istnienie dwóch nadrzędnych cech ogólnych – zwawości i perseweratywności. Zwawość określana jest jako „tendencja do szybkiego reagowania, utrzymywania dużego tempa wykonywanych czynności i łatwej zmiany zachowania (reakcji) w odpowiedzi na zmianę warunków zewnętrznych”, a perseweratywność jako „tendencja do trwania i powtarzania danego zachowania przez jednostkę po zaprzestaniu działania bodźca (sytuacji) wywołującego to zachowanie” (Strelau, Zawadzki, 1993, s. 327 – za: Zawadzki, Strelau, 1997, s. 27).

Struktura temperamentu zatem – w myśl RTT – analizowana jest za pomocą sześciu głównych cech (czynników), opisujących czasowy i energetyczny aspekt zachowania. Należą do nich: Zwawość (ŻW), Perseweratywność (PR), Wrażliwość Sensoryczna (WS), Reaktywność Emocjonalna (RE), Wytrzymałość (WT) i Aktywność (AK).

Temperament nie determinuje kierunku ani treści zachowań. Kwestia ta związana jest z czynnikami psychospołecznymi, tj. z systemem wartości jednostki, jej zainteresowaniami, motywacją, sposobem wychowania itd. Wybór stylu działania może być np. uwarunkowany odpornością na stres, zatem także podatnością na frustrację. Zachowania nie akceptowane społecznie, takie jak agresja i nadużywanie alkoholu, mogą stać się regulatorami dostarczającymi bądź ograniczającymi stymulację.

Pojęcie zagrożenia uzależnieniem alkoholowym

W niniejszym artykule podejmowany jest problem zagrożenia uzależnieniem alkoholowym, rozumiany jako możliwość wystąpienia choroby alkoholowej na skutek nadmiernego picia. Według Aranowskiej i Bałabuszko-Sławińskiej (1993), zagrożeni uzależnieniem od alkoholu są wszyscy pijący częściej niż raz w tygodniu, bez względu na ilość spożywanego alkoholu. Takie też przyjęto kryterium w doborze respondentów do grupy badawczej.

Przez zespół uzależnienia od alkoholu – na potrzeby omawianych w tym artykule badań – rozumie się „Stan zmian psychicznych i zwykle także somatycznych, spowodowany używaniem alkoholu, charakteryzujący się określonymi reakcjami behawioralnymi i innymi, które z reguły obejmują skłonność do stałego lub okresowego używania alkoholu w celu doznania jego efektów psychicznych, a czasem także – aby uniknąć złego samopoczucia wynikającego z braku alkoholu: może wystąpić wzrost tolerancji[...]” (Helgason, 1986, s. 179).

Wprowadzenie do problematyki zachowań agresywnych

Niespójność stanowisk wobec agresji wyraża się m.in. w zaistnieniu różnych definicji, kładących nacisk na rozmaite aspekty zagadnienia i starających się ująć istotę tego zjawiska (Bandura, Walters, 1968; Buss, 1961; Caprara i Pastorelli, 1989; Frączek, 1993; Hinde, 1993; Kosewski, 1977; Reykowski, 1979a; Zimbardo, Ruch, 1993). Jednak dla uniknięcia nagromadzenia dużej liczby definicji i związanych z nimi komentarzy przyjęto rozumienie agresji jako względnie trwałej właściwości indywidualnej, polegającej na częstych i nieadekwatnych do bodźca reakcjach o znacznym nasileniu. Zachowaniom agresywnym często towarzyszy nieumiejętność

ZWIĄZEK TEMPERAMENTU Z ZACHOWANAMI AGRESYWNymi

kontrolowania reakcji oraz przejawianie wrogości do otoczenia.

Agresja jest bardzo niejednorodną formą zachowania. W literaturze dokonywane są podziały w zależności od przyjętych kryteriów: sytuacyjnych, motywacyjnych, celowości itd. (Frączek, 1986; Gruszecka, 1993; Hinde, 1993; Ranschburg, 1993; Reykowski, 1978; 1979a; Skorny, 1968).

Buss (1961) odróżnił wrogość od agresji jako reakcję wyłącznie słowną, a w jej zakresie wyodrębnił: urazę – czyli zazdrość, nienawiść do otoczenia, rozgoryczenie i gniew za rzeczywiście doznane lub urojone upokorzenia, podejrzliwość – rozumianą jako rzutowanie wrogości na innych oraz poczucie winy. Samą zaś agresję podzielił na agresję pośrednią, tj. skierowaną drogą okrężną, i bezpośrednią, na którą składają się: agresja fizyczna, słowna, irytacja i negatywizm. Agresję fizyczną Buss definiuje jako działanie przeciw innym ludziom, obejmujące każdą bójkę, ale nie niszczenie przedmiotów. Agresja słowna to wyrażenie negatywnych uczuć zarówno formą (sprzecznianie się, krzyk, wrzask), jak i treścią (groźby, przekleństwa, przyjęcie tendencyjnie krytycznej postawy). Przez irytację rozumiana jest gotowość do przejawiania negatywnych uczuć po najmniejszym nawet podrażnieniu (obejmuje ona też takie cechy, jak porywczność, drażliwość, zrzędność, grubiańskość). Negatywizm zaś to zachowanie opozycyjne, skierowane przeciwko autorytetowi lub władzy. Ponadto w kwestionariuszu „Nastroje i Humory” Bussa i Durkee'go (1957 – za: Kosewski, 1967) autorzy wyróżnili jeszcze skalę Poczucie winy. Wyraża się w niej ewentualne przekonanie badanego, że jest złym człowiekiem, że czyni zło lub też odczuwane przez niego wyrzuty sumienia.

METODY I PRZEBIEG BADAŃ

Badania nad związkiem między temperamentem a zagrożeniem uzależnieniem alkoholowym i agresją przeprowadzono na dwóch, liczących po 139 i 170 osób, odrębnych grupach słuchaczy katowickich i krakowskich wyższych uczelni. W grupie liczącej 170 osób było 95 kobiet i 75 mężczyzn, średnia wieku wynosiła 22,4 lata, a odchylenie standardowe – 1,64. W tej grupie analizowano wzajemne relacje temperamentu i agresji.

Badanie związku zachodzącego między temperamentem a zagrożeniem uzależnieniem alkoholowym przeprowadzono w grupie 139 studentów, w której było 96 kobiet i 43 mężczyzn, średnia wieku wynosiła 21 lat, a odchylenie standardowe 1,24.

Spośród tych badanych wyloniono dwie grupy osób: zagrożonych (36 osób) i niezagrażonych (40 osób) uzależnieniem od alkoholu. Kryterium podziału stanowiły wyniki uzyskane w Kwestionariuszu „A” Engs, dotyczące częstotliwości picia.

Klasyfikując badanych do grupy zagrożonych i niezagrażonych uzależnieniem od alkoholu, odwołano się do informacji zamieszczonych przez Aranowską i Bałabuszko-Sławińską (1993). Autorki uważają, iż do grupy zagrożonych uzależnieniem od alkoholu można włączyć (bez uwzględnienia ilości spożywanego alkoholu) wszystkich pijących częściej niż raz w tygodniu. W prezentowanych badaniach do grupy osób zagrożonych włączono tych respondentów, którzy udzielili odpowiedzi, iż piją co najmniej jeden rodzaj alkoholu bądź to „praktycznie każdego dnia”, bądź „raz lub częściej w tygodniu, ale nie każdego dnia”. Natomiast do grupy osób niezagrażonych włączono wszystkich tych, którzy wybrali odpowiedzi wskazujące, że są abstynentami albo piją alkohol raz na rok lub rzadziej. W prezentowanych badaniach analizę danych dotyczących związku między temperamentem a zagrożeniem uzależnieniem alkoholowym przeprowadzono dla obu płci łącznie.

W trakcie badań proszono studentów o wypełnienie zestawów kwestionariuszy, poprzedzonych szczegółowymi instrukcjami. Poniżej przedstawiona będzie krótka charakterystyka zastosowanych metod.

Formalna Charakterystyka Zachowania

– Kwestionariusz Temperamentu

Pomiaru cech temperamentu dokonano za pomocą kwestionariusza FCZ-KT Zawadzkiego i Strelaua (1997). Podstawą teoretyczną tego kwestionariusza jest omówiona już wcześniej Regulacyjna Teoria Temperamentu. W kwestionariuszu wyodrębniono sześć cech reprezentujących strukturę temperamentu. Są to: żywawość (ŻW), perseweratywność (PR), wrażliwość sensoryczna (WS), reaktywność emocjonalna (RE), wytrzymałość (WT) i aktywność (AK). FCZ-KT w swojej aktualnej wersji zawiera sześć skal o takich samych nazwach jak wymienione cechy. Za każdą odpowiedź diagnostyczną przyznaje się jeden punkt. Wysoki wynik oznacza duże natężenie cechy.

Kwestionariusz „A” Engs

w przekładzie na język polski Bałabuszko-Sławińskiej

Aby zdiagnozować występowanie zagrożenia uzależnieniem od alkoholu, zastosowano Kwestionariusz „A” Engs w przekładzie na język polski Bałabuszko-Sławińskiej (1993). Na potrzeby opisywanych badań skorzystano z pierwszej części kwestionariusza, która pozwala określić rodzaj spożywanego alkoholu (piwo, wino, wódka)

AGNIESZKA MIKLEWSKA, ALEKSANDRA MIKLEWSKA

oraz intensywność (ilość i częstość) picia.

Skale w tej części są skalami porządkowymi, obejmującymi następujące kategorie:

(a) w zakresie częstotliwości używania alkoholu: 0 – wcale, 1 – raz na rok lub mniej, 2 – więcej niż raz na rok, ale mniej niż raz w miesiącu, 3 – co najmniej raz w miesiącu, ale mniej niż raz w tygodniu, 4 – co najmniej raz na tydzień, ale nie codziennie, 5 – codziennie;

(b) w zakresie jednorazowo używanej ilości alkoholu: 0 – wcale, 1 – mniej niż kieliszek, 2 – jeden do dwóch kieliszków, 3 – trzy do czterech kieliszków, 4 – pięć do sześciu kieliszków, 5 – więcej niż sześć kieliszków.

Jak podano już wcześniej, kryterium, na podstawie którego wyłoniono grupy skrajne osób zagrożonych i niezagrażonych uzależnieniem od alkoholu, były wyniki dotyczące częstości picia.

„Nastroje i Humory” Bussa i Durkee'go (1957), wersja w adaptacji Choynowskiego, Kosewskiego, Ostrihańskiej i Wójcik (1967)

W celu zebrania informacji na temat zachowań agresywnych w opisywanych badaniach wykorzystano kwestionariusz do badania agresywności „Nastroje i Humory” Bussa i Durkee'go (1957), wersję w adaptacji Choynowskiego, Kosewskiego, Ostrihańskiej i Wójcik (1967).

Na podstawie wyodrębnionych przez siebie siedmiu form zachowania (zob. s. 176) autorzy testu wyróżnili odpowiadające im skale, ułożone w następującej kolejności: (1) Atak (agresja fizyczna), (2) Agresja pośrednia, (3) Irytacja, (4) Negatywizm, (5) Uraza, (6) Podejrzliwość, (7) Agresja słowna i (8) Poczucie winy.

Porównanie wyników uzyskanych przez badanego w poszczególnych skalach z maksymalną ilością punktów kwestionariusza obrazuje stopień agresywności badanego. Posługując się kwestionariuszem, stosowano instrukcję i oceny wyników według Kosewskiego (1967).

Problemy i hipotezy badawcze.

Prezentacja oraz omówienie wyników badań

Celem prezentowanych badań było udzielenie odpowiedzi na następujące pytania:

1. Czy osoby zagrożone uzależnieniem od alkoholu różnią się istotnie pod względem charakterystyki temperamentalnej od osób niezagrażonych?

2. Jakie różnice w poziomie i formach agresji u osób dorosłych związane są z ich cechami temperamentalnymi?

W ramach drugiego problemu sformułowano pytania szczegółowe:

a) Jakie różnice w poziomie agresji związane są z poziomem reaktywności?

b) Czy istnieje zależność pomiędzy poziomem reaktywności a formami agresji?

Jaki rodzaj zachowań agresywnych najbardziej sprzyja zwiększeniu ogólnego poziomu agresji?

Liczne koncepcje oraz wyniki dotychczasowych badań nad związkiem między temperamentem a alkoholizmem (Korczyński, 1987; Skorny, 1993; Zuckerman, 1987), szczególnie zaś te, które odwołują się do teorii aktywacji, pozwoliły sformułować hipotezę do pierwszego problemu badawczego:

H 1: Osoby zagrożone uzależnieniem od alkoholu różnią się prawdopodobnie od osób niezagrażonych pod względem zapotrzebowania na stymulację, wyrażającym się w takich cechach, jak aktywność i reaktywność emocjonalna.

Kolejną hipotezę do pierwszego problemu postawiono, nawiązując do znanych z literatury (Strelau, 1992a) danych, dotyczących wzajemnej korelacji aktywności, reaktywności, żwawości, wytrzymałości, wrażliwości sensorycznej i perseweratywności. Dane te pozwalają sądzić, że osoby różniące się poziomem aktywności i reaktywności emocjonalnej (których dotyczy pierwsza hipoteza) będą się także różniły pod względem pozostałych wymienionych cech temperamentu. Drugą hipotezę do pierwszego problemu badawczego sformułowano następująco:

H 2: Osoby zagrożone uzależnieniem od alkoholu różnią się prawdopodobnie od osób niezagrażonych pod względem żwawości, wytrzymałości oraz wrażliwości sensorycznej.

W celu sformułowania hipotez do drugiego pytania badawczego, analizującego związek cech temperamentalnych z zachowaniami agresywnymi, można odwołać się do literatury rozpatrującej tenże związek (Fabes, Eisenberg, 1993; Reykowski, 1977; 1978; Strelau, 1978).

Zamieszczone poniżej następną hipotezę sformułowano, nawiązując do koncepcji, zgodnie z którą osoby niskoreaktywne, aby osiągnąć optymalny poziom aktywacji, podejmują czynności o wysokiej wartości stymulacyjnej, za jakie można uznać również zachowania agresywne (Reykowski, 1978).

H 3: Prawdopodobnie istnieją różnice w zakresie poziomu agresji u osób o różnych poziomach reaktywności emocjonalnej.

H 4: Osoby o niskiej reaktywności prawdopodobnie charakteryzują się wyższym poziomem agresji ogólnej niż osoby o wysokiej reaktywności emocjonalnej.

Analizując proponowane przez wielu autorów (Buss, 1961 – za: Kosewski, 1967; Skorny, 1968; Reykowski, 1978; Zimbardo, Ruch, 1993; Ranschburg, 1993) różnorodne formy agresji i ich związek z cechami temperamentalnymi

ZWIĄZEK TEMPERAMENTU Z ZACHOWANIAMI AGRESYWNymi

oraz opierając się na tezie, iż agresja bezpośrednia, na którą składa się według Bussa (1961, za: Kosewski, 1967) agresja fizyczna, irytacja, negatywizm i agresja słowna, ma większą wartość stymulacyjną niż inne formy agresji (Reykowski, 1978; 1979a), postawiono hipotezę:

H 5: Osoby niskoreaktywne prawdopodobnie charakteryzuje wyższy poziom agresji bezpośredniej niż osoby niskoreaktywne.

Ostatnie dwie hipotezy do drugiego problemu sformułowano następująco:

H 6: Wysoki poziom agresji bezpośredniej prawdopodobnie najbardziej sprzyja wysokiemu ogólnemu poziomowi agresji.

H 7: Poziom agresji pośredniej i podejrzliwości prawdopodobnie nie wpływa na nasilenie ogólnego poziomu agresji.

Jak już wspomniano, osoby niskoreaktywne poszukują stymulacji, zaś wysokoreaktywne unikają jej (Strelau, 1992a). Dlatego można przypuszczać, że agresja bezpośrednia występująca u osób niskoreaktywnych będzie na tyle wysoka, iż ogólny poziom agresji również okaże się wysoki, zaś u osób wysokoreaktywnych zależność ta będzie odwrotna. Jeżeli chodzi o agresję pośrednią i wrogość, to prawdopodobnie nie będą one związane z ogólnym poziomem agresji.

Aby odpowiedzieć na pytanie, czy osoby zagrożone uzależnieniem od alkoholu różnią się istotnie pod względem charakterystyki temperamentalnej od osób niezagrażonych i zweryfikować hipotezy dotyczące tego problemu, po zestawieniu wyników uzyskanych w grupach osób zakwalifikowanych jako zagrożone lub niezagrażone uzależnieniem oraz obliczeniu wartości średnich i odchyłeń standardowych (tab. 1) przeprowadzono test sumy rang (U Manna -Whitney'a).

Tabela 1.
Wartości średnie, mediany i odchylenia standardowe
zmiennych temperamentalnych dla grupy osób zagrożonych uzależnieniem
od alkoholu (z. u.) oraz niezagrażonych uzależnieniem od alkoholu (n. u.)

Zmienna	M		Me		s	
	z. u.	n. u.	z. u.	n. u.	z. u.	n. u.
Żwawość	14,61	13,22	15,0	13,0	3,13	3,17
Perseweratywność	13,30	15,20	14,5	16,0	5,20	3,56
Wrażliwość sensoryczna	15,00	16,77	16,0	17,0	3,76	2,63
Reaktywność emocjonalna	10,30	13,52	10,5	15,0	4,80	4,52
Wytrzymalność	8,80	7,87	7,5	7,0	5,53	5,27
Aktywność	12,25	10,67	13,0	11,0	4,50	4,00

Wyniki testu U Manna-Whitney'a dotyczące cech temperamentalnych przedstawia tab. 2.

Tabela 2.
Wyniki badań testem U Manna-Whitney'a
– porównanie poziomu cech temperamentalnych
w grupach osób zagrożonych i niezagrażonych uzależnieniem od alkoholu

Zmienna	Suma rang (grupa osób niezagrażonych)	Suma rang (grupa osób zagrożonych)	p
Żwawość	1313,5	1612,5	0,019
Perseweratywność	1678,5	1247,5	0,150
Wrażliwość sensoryczna	1759,5	1166,5	0,022
Reaktywność emocjonalna	1823,0	1103,0	0,003
Wytrzymalność	1471,0	1455,0	0,473
Aktywność	1361,0	1565,0	0,063

Uwaga: półgrubą czcionką zaznaczono w tabeli te cechy, które w sposób istotny statystycznie (na poziomie istotności $p < 0,05$) różnicowały grupę osób zagrożonych i grupę kontrolną.

Półgrubą czcionką zaznaczono w tabeli te cechy, które w sposób istotny statystycznie (przy poziomie istotności $p < 0,05$) różnicowały grupę osób zagrożonych uzależnieniem od alkoholu od grupy kontrolnej. Otrzymane rezultaty połowicznie potwierdziły hipotezę, iż osoby zagrożone uzależnieniem alkoholowym prawdopodobnie różnią się od osób niezagrażonych pod względem zapotrzebowania na stymulację wyrażającego się w takich

cechach, jak aktywność i reaktywność emocjonalna. Wyniki wskazują bowiem, że grupy te nie różnią się istotnie statystycznie pod względem aktywności, różnią się zaś pod względem reaktywności emocjonalnej. Porównanie sum rang w obu grupach pozwoliło określić, w jaki sposób różnią się one wzajemnie pod względem aktywności i reaktywności emocjonalnej. W przypadku aktywności suma rang w grupie osób zagrożonych jest wyższa, jednak nie jest to różnica istotna statystycznie. Osoby zagrożone alkoholizmem charakteryzują się także niższym niż osoby niezagrożone poziomem reaktywności emocjonalnej, czyli intensywności reakcji na bodźce emocjonalne. Oznacza to, że mają one mniejszą wrażliwość i większą odporność emocjonalną od pozostałych. Można zatem przypuszczać, że w tej grupie badanych nadużywanie alkoholu nie ma na celu obniżenia poziomu wrażliwości emocjonalnej, lecz raczej służy zaspokojeniu zapotrzebowania na stymulację. Częściowo potwierdziła się także druga hipoteza dotycząca pierwszego problemu, według której osoby zagrożone uzależnieniem od alkoholu różnią się prawdopodobnie od osób niezagrożonych pod względem żwawości, wytrzymałości oraz wrażliwości.

Jak wspomniano wcześniej, powyższa hipoteza została sformułowana na podstawie danych z literatury (Strelau, 1992a), dotyczących wzajemnej korelacji aktywności, reaktywności, wytrzymałości, wrażliwości i perseweratywności. Dane te potwierdziła także analiza korelacji przeprowadzona dla wszystkich zmiennych temperamentalnych (dla wszystkich osób badanych). Uzyskane wyniki przedstawia tab. 3.

Tabela 3.
Wyniki analizy korelacji między zmiennymi temperamentalnymi a zagrożeniem uzależnieniem alkoholowym

Zmienna	Żwawość	Perseweratywność	Wrażliwość sensoryczna	Reaktywność emocjonalna	Wytrzymałość	Aktywność
Żwawość	1,00					
Perseweratywność	-0,35*	1,00				
Wrażliwość sensoryczna	0,01	0,20*	1,00			
Reaktywność emocjonalna	-0,38*	0,63*	0,03	1,00		
Wytrzymałość	0,34*	-0,37*	-0,26*	-0,54*	1,00	
Aktywność	0,27*	-0,17*	0,05	-0,41*	,20*	1,00

Uwaga: współczynniki korelacji Pearsona, istotne statystycznie na poziomie istotności $p < 0,05$ oznaczono gwiazdką.

Na podstawie tabeli można stwierdzić, iż żwawość jest skorelowana dodatnio z takimi cechami temperamentalnymi, jak wytrzymałość, aktywność, a ujemnie – z perseweratywnością i reaktywnością emocjonalną, natomiast wytrzymałość – dodatnio ze żwawością i aktywnością, ujemnie z perseweratywnością, wrażliwością sensoryczną i reaktywnością emocjonalną, zaś wrażliwość sensoryczna – dodatnio z perseweratywnością, a ujemnie z wytrzymałością.

Jak wynika z tab. 2 prezentującej wyniki U testu Manna-Whitney'a, grupa osób zagrożonych uzależnieniem różni się istotnie statystycznie od grupy osób niezagrożonych pod względem żwawości oraz wrażliwości sensorycznej. Porównując sumy rang w obu grupach można stwierdzić, że badanych zagrożonych uzależnieniem od alkoholu charakteryzuje wyższy poziom żwawości i niższy poziom wrażliwości sensorycznej od badanych osób niezagrożonych uzależnieniem. Tak więc osoby zagrożone, a zatem te, które uzyskały niższe wyniki w zakresie reaktywności emocjonalnej, charakteryzują się także większą żwawością i mniejszą wrażliwością sensoryczną od osób niezagrożonych uzależnieniem.

Nawiązując do literatury (Zawadzki, Strelau, 1995), można zatem określić osoby zagrożone uzależnieniem od alkoholu także jako przejawiające tendencje do szybszego reagowania, utrzymywania większego tempa podejmowanych czynności i łatwiej zmieniające zachowanie (reakcje) w odpowiedzi na zmianę warunków zewnętrznych oraz mające mniejszą zdolność reagowania na bodźce sensoryczne o niskiej wartości stymulacyjnej od osób niezagrożonych.

Obie grupy natomiast nie różniły się między sobą istotnie pod względem wytrzymałości, czyli zdolności do adekwatnego reagowania na sytuacje wymagające długotrwałego lub bardzo stymulującego działania oraz w warunkach silnej stymulacji zewnętrznej (Zawadzki, Strelau, 1995).

Uzyskane wyniki odpowiadają rezultatom badań Korczyńskiego (1987), które wskazują, iż w grupie osób uzależnionych więcej jest sangwiników niż melancholików, choleryków i flegmatyków. Według tego autora, nadużywanie alkoholu przez sangwiników jest uwarunkowane charakteryzującymi ich cechami, niejako „zmuszającymi” do poszukiwania dodatkowych źródeł stymulacji. To, że nadużywanie alkoholu można traktować jako pewną formę aktywności stanowiącą bezpośrednie lub pośrednie źródło stymulacji, potwierdzają również inne badania (von Knorring, Oreland, von Knorring, 1987; Segal, Huba, Singer – za: Zuckerman, 1987), przeprowadzone wśród osób nadużywających alkoholu i uzależnionych, które wskazują, że osoby te osiągają istotnie wyższe wyniki w Skali Poszukiwania Doznań Zuckermana w porównaniu z grupami kontrolnymi. W celu uzyskania odpowiedzi na drugie pytanie badawcze, jakie różnice w poziomie i formach agresji związane

ZWIĄZEK TEMPERAMENTU Z ZACHOWANAMI AGRESYWNYMI

są z cechami temperamentalnymi osób badanych, weryfikowano kolejne hipotezy. Hipotezę, iż prawdopodobnie istnieją różnice w zakresie poziomu agresji u osób o różnych poziomach reaktywności emocjonalnej, testowano za pomocą jednoczynnikowej analizy wariancji. Reaktywność emocjonalna prezentowana była na różnych poziomach (górnym i dolnym kwartyl próby), zaś drugą zmienną był osiągnięty przez dane osoby poziom agresji. Analogiczną procedurę przeprowadzono w grupie kobiet i mężczyzn osobno. Wyniki prezentuje tab. 4.

Tabela 4.
Związek poziomu reaktywności emocjonalnej z poziomem agresji ogólnej

Grupa	Średni poziom reaktywności	s	Średni poziom agresji ogólnej	s	Istotność różnic	Wariancja
Wysokoreaktywni (cała próba)	16,13	4,27	64,55	3,54	-1,40	2,40
Niskoreaktywni (cała próba)	3,83	3,61	69,98	3,88	-1,40	2,40
Wysokoreaktywni (kobiety)	17,89	3,59	48,26	4,54	2,17	0,68
Niskoreaktywni (kobiety)	7,00	3,97	61,89	3,24	2,17	0,68
Wysokoreaktywni (mężczyźni)	11,71	4,92	63,48	3,98	2,34	0,73
Niskoreaktywni (mężczyźni)	2,76	3,26	80,29	5,09	2,34	0,73

Z tab. 4 wynika, iż wystąpiła istotna różnica w poziomie agresji ogólnej w grupach podzielonych ze względu na natężenie reaktywności emocjonalnej, przy czym silniej zaznaczyła się ona w grupach wyodrębnionych pod względem płci. W celu przetestowania hipotezy badawczej zastosowano analizę wariancji, co pozwoliło podjąć decyzję o prawdziwości sformułowanej hipotezy ($p < 0,01$). Okazało się, że ogólne natężenie agresji jest związane z poziomem reaktywności emocjonalnej we wszystkich utworzonych grupach. Potwierdziło to zarazem dotychczasowe dane z literatury (Frączek, 1986; Reykowski, 1978; Strelau, 1985; 1992b) o istnieniu związku między cechami temperamentalnymi a agresją.

Za pomocą testu istotności dla dwóch średnich sprawdzono hipotezę, iż osoby niskoreaktywne prawdopodobnie charakteryzuje wyższy poziom agresji ogólnej niż osoby o wysokiej reaktywności emocjonalnej. Tabela 4 przedstawia poziom agresji ogólnej u osób o wysokiej i niskiej reaktywności. Na podstawie zastosowanego testu, przy lewostronnym obszarze krytycznym i przy poziomie istotności $p < 0,01$, przyjęto testowaną hipotezę. Decyzję taką podjęto zarówno dla całej badanej próby, jak i oddzielnie dla kobiet i mężczyzn. Zatem osoby niskoreaktywne okazały się bardziej agresywne niż badani o wysokim natężeniu reaktywności emocjonalnej. Dla sprawdzenia hipotezy, iż osoby niskoreaktywne prawdopodobnie mają wyższy poziom agresji bezpośredniej niż wysokoreaktywne, wyodrębniono grupy osób o skrajnych wartościach reaktywności emocjonalnej (górnym i dolnym kwartyl) i przy poziomie istotności $p < 0,01$ zastosowano test istotności dla dwóch średnich. Uzyskane wyniki przedstawia tab. 5.

Tabela 5.
Związek poziomu reaktywności emocjonalnej z poziomem agresji bezpośredniej

Grupa	Średni poziom reaktywności	St. Dev.	Średni poziom agresji bezpośredniej	St. Dev.	Istotność różnic
Wysokoreaktywni (cała próba)	16,13	4,27	40,43	3,15	0,81
Niskoreaktywni (cała próba)	3,83	3,61	3,61	4,07	0,81
Wysokoreaktywni (kobiety)	17,89	3,59	39,47	4,12	1,90
Niskoreaktywni (kobiety)	7,00	3,97	33,42	4,90	1,90

Wysokoreaktywni (mężczyźni)	11,71	4,92	37,05	2,55	3,94
Niskoreaktywni (mężczyźni)	2,76	3,26	48,24	3,78	3,94

Średnie natężenie agresji bezpośredniej w grupach o różnych poziomach reaktywności emocjonalnej, przy prawostronnym obszarze krytycznym i poziomie istotności $p < 0,01$, różniło się w sposób istotny. Zatem przyjęto hipotezę, iż osoby niskoreaktywne mają wyższe nasilenie agresji bezpośredniej. Hipotezę tę jednak odrzucono w grupie badanych mężczyzn. Mężczyźni niskoreaktywni nie różnią się w sposób istotny w wyborze form agresji od mężczyzn wysokoreaktywnych. Można to tłumaczyć faktem, iż prawdopodobnie analogicznej stymulacji dostarcza im agresja pośrednia, zaś ogólny wynik grupy (różniący się od wyniku grupy samych mężczyzn) spowodowany był silną zależnością tych zmiennych w grupie kobiet i to zaważyło na rezultacie końcowym. Mimo to zastanawiające jest, iż agresja pośrednia nie jest silniej zaznaczoną formą agresji u mężczyzn niskoreaktywnych. Agresja bezpośrednia bowiem, jak uważa Reykowski (1979b; 1978), dostarcza stymulacji nie tylko przez samą aktywność (uderzanie, rzucanie, rozbijanie), ale też przez obserwowanie nagłej zmiany w otoczeniu i zachowania innych (cierpienie, ból, strach). Nie wiadomo zatem, dlaczego badani niskoreaktywni mężczyźni nie preferowali agresji bezpośredniej, skoro jej wartość stymulacyjna jest tak duża. Wątpliwości te mogłyby rozwiązać jedynie dalsze badania, skierowane na określenie faktycznego natężenia stymulacyjnego poszczególnych form agresji.

Aby zweryfikować hipotezy, iż agresja pośrednia prawdopodobnie najbardziej sprzyja wysokiemu ogólnemu poziomowi agresji, zaś nie jest z nim związana agresja pośrednia i podejrzliwość, określono współczynnik korelacji i przeprowadzono test różnic między średnimi, co przedstawia tab. 6.

Tabela 6.

Interkorelacje pomiędzy wybranymi skalami kwestionariusza Nastroje i Humory

Skala	Agresja ogólna
Agresja bezpośrednia	0,76
Agresja pośrednia	0,40
Podejrzliwość	0,46
Atak	0,33
Irytacja	0,40
Negatywizm	0,36
Uraza	0,39
Agresja słowna	0,32
Wina	0,31

Jak wynika z tabeli, agresja bezpośrednia rzeczywiście jest silnie skorelowana z agresją ogólną (postawioną wcześniej hipotezę przyjęto przy poziomie istotności $p < 0,01$). Agresja bezpośrednia osiąga najwyższy poziom u osób, u których agresja ogólna była również najsilniejsza (obszar krytyczny prawostronny, poziom istotności $p < 0,01$). Potwierdza to tezę, że osoby agresywne poszukują stymulacji. W ten sposób wyniki badań dotyczące wyjaśnienia związku między temperamentem a agresją (z wyjątkiem niepotwierdzonej hipotezy, iż niskoreaktywni mężczyźni charakteryzują się podwyższonym poziomem agresji bezpośredniej) wzajemnie się uzupełniają. Osoby niskoreaktywne poszukują stymulacji, której dostarczają im zachowania agresywne (podwyższony poziom agresji ogólnej), a wśród nich najbardziej agresja bezpośrednia.

Okazało się, że agresja pośrednia i podejrzliwość również koreluje z agresją ogólną (zob. tab. 6), choć słabiej niż poprzednia forma. Odrzucono hipotezę o braku związku tych form z nasileniem agresji ogólnej (przy poziomie istotności $p < 0,01$). Agresja pośrednia i podejrzliwość były silniej zaznaczone u osób o wysokiej agresji ogólnej. Taką sytuację wiąże się z tym, iż aby ogólny poziom cechy globalnej mógł być wysoki, to i jego składowe muszą mieć wyższe natężenie. Zatem u osób o wysokiej agresji ogólnej poszczególne formy agresji (głównie agresja bezpośrednia, pośrednia i podejrzliwość) są na wyższym poziomie, niż u osób o słabiej zaznaczonej agresji. Twierdzenie to potwierdzają dane zawarte w tab. 6, a także wysokie korelacje agresji ogólnej z pozostałymi jej formami.

Po uzyskaniu odpowiedzi na sformułowane pytania i hipotezy badawcze warto się zastanowić, jakie jeszcze cechy temperamentalne – oprócz reaktywności emocjonalnej – związane są z zachowaniami agresywnymi. W tym celu, na podstawie danych zawartych w tab. 7, można sformułować wnioski dotyczące związków pomiędzy różnymi formami agresji a cechami temperamentalnymi u osób badanych. W większości przypadków

ZWIĄZEK TEMPERAMENTU Z ZACHOWANIAMI AGRESYWNYMI

cechy są ortogonalne, co wynika z braku lub bardzo niskich korelacji żwawości, wrażliwości sensorycznej, wytrzymałości i aktywności z badanymi formami agresji. Korelacje pomiędzy wytrzymałością a irytacją i winą oraz aktywnością i agresją słowną są nieco wyższe od pozostałych, jednak ogólnie są one dość niskie, bo nie przekraczają 0,30.

Tabela 7.
Korelacje skal FCZ-KT ze skalami kwestionariusza Nastroje i Humory

Skala	Żwawość	Perseweratywność	Wrażliwość sensoryczna	Reaktywność emocjonalna	Wytrzymałość	Aktywność
Atak	0,04	-0,03	0,04	0,02	0,01	-0,00
Agresja pośrednia	-0,12	0,24	-0,01	0,21	-0,13	0,05
Irytacja	-0,20	0,38**	0,02	0,44**	-0,30	-0,07
Negatywizm	-0,12	0,13	0,01	0,18	-0,19	0,09
Uraza	-0,19	0,33**	-0,03	0,38**	-0,15	-0,10
Podejrzliwość	-0,14	0,23*	-0,06	0,28**	-0,14	0,01
Agresja słowna	-0,04	0,10	0,03	0,05	-0,10	-0,20*
Wina	-0,20	0,40**	-0,02	0,40**	-0,26	-0,14

Uwaga: współczynniki korelacji istotne na poziomie $p < 0,01$ oznaczono gwiazdką, zaś na poziomie 0,001 – dwoma gwiazdkami.

Z zachowaniami agresywnymi, zwłaszcza z irytacją, urazą i winą, najbardziej związane są: perseweratywność i reaktywność emocjonalna. Najwyższe korelacje stwierdzono pomiędzy reaktywnością emocjonalną a irytacją (0,44) oraz perseweratywnością a winą (0,40). Korelacje te jednak są na przeciętnym poziomie.

Wykazany związek reaktywności emocjonalnej z agresją potwierdza opinie na temat współwystępowania tych cech zachowania (Fabes, Eisenberg, 1993; Reykowski, 1977; 1978; Strelau, 1985). Jednak zbadana zależność jest słabsza niż w cytowanych pracach, a w stosunku do dwóch form (atak, agresja słowna) jest bliska zeru (odpowiednio: 0,02; 0,04).

Perseweratywności poświęcono znacznie mniej miejsca w literaturze niż reaktywności. Nie szukano bezpośredniego związku tej cechy z zachowaniami agresywnymi. W omawianych badaniach perseweratywność miała niewielki związek z atakiem, negatywizmem i agresją słowną. Tylko nieco większa korelacja wystąpiła w zestawieniu tej cechy zachowania z agresją pośrednią i podejrzliwością. Znacznie wyraźniejszą zależność dostrzec można między perseweratywnością a winą (0,4), irytacją (0,37) i urazą (0,33). Możliwe, że wynika to z faktu, iż dwie z wymienionych form agresji (wina i uraza) charakteryzują się względną stałością w czasie, korespondując w ten sposób bardziej z cechami osobowości niż z chwilową formą zachowania.

W literaturze wielu autorów (Strelau, 1985; 1992a; Reykowski, 1979b; 1978; Fabes, Eisenberg, 1993) opowiada się za tezą, iż jednostki często odczuwające niedobór stymulacji (osoby niskoreaktywne) uciekają się do zachowań agresywnych jako silnie stymulujących. Opina ta zatem jest całkowicie zbieżna z uzyskanymi wynikami. Istnieją również poglądy (Fabes, Eisenberg, 1993) sugerujące, że emocjonalne pobudzenie i agresja są zależne w sposób dodatni tylko do pewnego poziomu, zaś powyżej niego zależność odwraca się, stając się ujemną. Krzywoliniowy związek między agresją reaktywną a temperamentem wykazał w swoich badaniach Frączek (1979). Elias (1973) z kolei twierdzi, że osoby wysokoreaktywne reagują na średni poziom frustracji większym nasileniem agresji niż osoby niskoreaktywne. Jednak dalszy wzrost poziomu frustracji powoduje spadek natężenia agresji u osób wysokoreaktywnych, zaś u osób niskoreaktywnych obserwuje się odwrotny skutek. Nie należy jednak zapomnieć o znaczeniu środowiska, któremu wielu autorów (Bandura, Walters, 1968; Carey, 1983; Olweus, 1980; Pulkkinen, 1980; Pulkkinen, Pitkanen 1993) przypisuje decydujące znaczenie, obok cech temperamentalnych, w formowaniu zachowań agresywnych, agresja bowiem może być wyuczonym sposobem reagowania (Reykowski, 1979b; Frączek, 1986).

PODSUMOWANIE

W artykule potwierdzono tezę, że istnieje związek między określonymi cechami temperamentalnymi a wyższym poziomem agresji, predyspozycjami do pewnych form zachowań agresywnych oraz zagrożeniem uzależnieniem alkoholowym. Omówione wyniki badań warto wzbogacić, opierając się na czynnikach środowiskowych. Być może wówczas uzyskane zostaną komplementarne wnioski, świadczące o osobowościowych predyktorach nieprzystosowania społecznego.

Możliwe, że zwrócenie uwagi na cechy temperamentalne zwiększyłyby w znacznej mierze skuteczność terapii

osób charakteryzujących się dużym nasileniem zachowań agresywnych, jak również oddziaływań profilaktycznych, skierowanych do młodzieży zagrożonej uzależnieniem alkoholowym. Dostosowanie podejmowanych działań, np. do zapotrzebowania stymulacyjnego określonych osób, być może uczyniłoby profilaktykę i terapię nie tylko bardziej skuteczną, ale również bardziej atrakcyjną dla zainteresowanych nią ludzi.

Analiza uzyskanych danych pozwoliła na sformułowanie następujących wniosków:

1. Niski poziom reaktywności emocjonalnej u badanych osób jest związany z podwyższonym poziomem ich agresji ogólnej.
2. Niskoreaktywne kobiety charakteryzuje wyższy poziom agresji bezpośredniej. Zależność ta nie występuje jednak u mężczyzn.
3. Reaktywność emocjonalna była wyższa u osób zagrożonych uzależnieniem alkoholowym, co oznacza, że mają one mniejszą wrażliwość i większą odporność emocjonalną od pozostałych. Można zatem przypuszczać, że nadużywanie alkoholu służy przede wszystkim zaspokojeniu zapotrzebowania na stymulację.
4. Wśród cech temperamentalnych najbardziej związana z zachowaniami agresywnymi jest reaktywność emocjonalna oraz perseweratywność (zwłaszcza poprzez irytację, urazę i winę).
5. Najsłabszy związek z formami agresji mają: zważowość, wrażliwość sensoryczna, wytrzymałość i aktywność.
6. Zagrożenie uzależnieniem alkoholowym ma największy związek z reaktywnością emocjonalną, zważowością i wrażliwością sensoryczną.
7. Badania odnośnie do związku cech temperamentalnych z agresją i zagrożeniem uzależnieniem alkoholowym należałoby przeprowadzić ponownie, uwzględniając szczególnie czynniki i uwarunkowania społeczne, głównie zaś środowisko.

BIBLIOGRAFIA

- Aranowska, E., Bałabuszko-Sławińska, J. (1993). *Alcohol problems of youth leaving secondary school*. Referat wygłoszony na „19th Epidemiological Symposium”, Kraków.
- Bandura, A., Walters, R. H. (1968). *Agresja w okresie dojrzewania*. Warszawa: PWN.
- Buss, A. (1961). *The psychology of aggression*. New York: Wiley.
- Caprara, G., Pastorelli, C. (1989). Toward a reorientation of research on aggression. *European Journal of Personality*, 3, 121-138.
- Carey, W. (1983). Some pitfalls in infant temperament research. *Infant Behaviour and Development*, 6, 247-254.
- Eliasz, A. (1973). Dynamics of aggression in neurotics. *Polish Psychological Bulletin*, 4, 66-70.
- Fabes, A., Eisenberg, J. (1993). Pobudzenie emocjonalne a gniewne i agresywne zachowanie. [W:] A. Frączek (red.), *Socjalizacja a agresja* (s. 103-121). Warszawa: PAN.
- Frączek, A. (red.) (1979). *Studia nad psychicznymi mechanizmami czynności agresywnych*. Wrocław: Ossolineum.
- Frączek, A. (red.) (1986). Temperament and regulation of interpersonal aggression. *Polish Psychological Bulletin*, 17, 3-13.
- Frączek, A. (1993). *Socjalizacja a agresja*. Warszawa: PAN.
- Gaś, Z. (1980). Analiza syndromu agresji. *Psychologia Wychowawcza*, 4, 475-480.
- Gruszecka, E. (1993). Czy agresja jest konieczna. *Scholastikus*, 1-2, 43-57.
- Helgason, T. (1986). Epidemiologia alkoholizmu. [W:] I. Wald (red.), *Alkohol oraz związane z nim problemy zdrowotne i społeczne* (s. 178-209). Warszawa: PWN.
- Hinde, R. (1993). Niektóre problemy agresywnego zachowania. [W:] A. Frączek (red.), *Socjalizacja a agresja* (s. 15-25). Warszawa: PAN.
- Korczyński, S. (1987). Osobowościowe zróżnicowanie typologiczne osób uzależnionych alkoholowo. *Zdrowie Psychiczne*, 4, 62-73.
- Kosewski, M. (1967). *Wprowadzenie do skali agresji Buss-Durkee (Nastroje i Humory)*. Warszawa: OBP.
- Kosewski, M. (1977). *Agresywni przestępcy*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Lerner, R. M., Lerner, J. V., Windle, M., Lerner, K., East, P. L. (1986). Children and adolescents in their contexts: Tests of goodness of fit model. [W:] R. Plomin, J. Dunn (red.), *The study of temperament: Changes, continuities and challenges* (s. 99-114). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Martin, R. P. (1988). Child temperament and educational outcomes. [W:] A. D. Pellegrini (red.), *Psychological bases for early education* (s. 185-205). Chichester: Wiley.
- Olweus, D. (1980). Familial and temperamental determinants of aggressive behavior in adolescent boys. *Developmental Psychology*, 16, 644-666.
- Pulkkinen, L. (1980). The child in the family. *Nordisk Psychologia*, 2, 147-157.
- Pulkkinen, L., Pitkanen, T. (1993). Continuities in aggressive behaviour from childhood to adulthood. *Aggressive Behaviour*, 19, 249-263.
- Ranschburg, J. (1993). *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa: WSiP.
- Reykowski, J. (1975). Osobowość jako centralny system regulacji i integracji czynności człowieka. [W:] T. Tomaszewski (red.), *Psychologia* (s. 762-826). Warszawa: PWN.
- Reykowski, J. (1977). Spontaniczna agresja i spontaniczne czynniki hamujące. *Przegląd Psychologiczny*, 2, 203-228.
- Reykowski, J. (1978). Podstawowe mechanizmy regulacji społecznego zachowania się człowieka. W: Reykowski J. (red.),

ZWIĄZEK TEMPERAMENTU Z ZACHOWANIAMI AGRESYWNYMI

- Teoria osobowości a zachowanie prospołeczne* (s. 34-48) Warszawa: PWN.
- Reykowski, J. (1979a). *Motywacja. Postawy prospołeczne a osobowość*. Warszawa: PWN.
- Reykowski, J. (1979b). Intrinsic inhibition of aggressive behavior. [W:] S. Feshbach, A. Frączek (red.), *Aggression and behaviour change: Biological and social processes* (s. 16-42). New York: Praeger.
- Skorny, Z. (1968). *Psychologiczna analiza zachowania się*. Warszawa: PWN.
- Skorny, Z. (1993). Motywacja nadużywania alkoholu. *Problemy Alkoholizmu*, 450, 4-6.
- Strelau, J. (1978). *Rola temperamentu w rozwoju psychicznym*. Warszawa: WSiP.
- Strelau, J. (1985). *Temperament, osobowość, działanie*. Warszawa: PWN.
- Strelau, J. (1992a). *Temperament i inteligencja*. Warszawa: PWN.
- Strelau, J. (1992b). *Badania nad temperamentem. Teoria, diagnoza i zastosowanie*. Wrocław: Ossolineum.
- Strelau, J. (1993). The location of the regulative theory of temperament (RTT) among other temperament theories. [W:] J. Hettma, I. J. Deary (red.), *Foundations of personality* (s. 113-132). Dordrecht: Kluwer.
- Strelau, J., Zawadzki, B. (1993). The Formal Characteristic of Behavior – Temperament Inventory (FBC – TI): Theoretical assumptions and scale construction. *European Journal of Personality*, 7, 313-336.
- Thomas, A., Chess, S. (1977). *Temperament and development*. New York: Brunner/Mazel Inc.
- Von Knorring, L., Orelund, L., von Knorring, A. L. (1987). Personality traits and platelet MAO activity in alcohol and drug abusing teenage boys. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 75, 307-314.
- Windle, M., Lerner, R. M. (1986). The „goodness of fit” model of temperament-context relations: Interaction and correlation. [W:] J. V. Lerner, R. M. Lerner (red.), *Temperament and social interaction during infancy and childhood* (s. 109-120). San Francisco: Jossey-Bass.
- Zawadzki, B., Strelau, J. (1995). Podstawy teoretyczne, konstrukcja i własności psychometryczne inwentarza: „Formalna Charakterystyka Zachowania – Kwestionariusz Temperamentu”. *Studia Psychologiczne*, 33, 49-95.
- Zawadzki, B., Strelau, J. (1997). *Formalna Charakterystyka Zachowania – Kwestionariusz Temperamentu (FCZ-KT). Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
- Zimbardo P. G., Ruch, F. L. (1993). Agresja i przemoc. Degeneracja form życia społecznego. [W:] P. G. Zimbardo (red.), *Psychologia i życie* (s. 582-595). Warszawa: PWN
- Zuckerman, M. (1987). Is sensation seeking a predisposing trait for alcoholism? [W:] *Stress and addiction* (s. 283-301). New York: Brunner/Mazel, Inc.